

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.14.07>

ФІНАНСОВО-ПРАВОВА ПРИРОДА ГРОШЕЙ

Радченко Олег Миколайович,
кандидат юридичних наук,
керівник апарату
(Київський апеляційний суд,
м. Київ, Україна)

У статті автор досліджує еволюцію грошей, розглядає їхню економічну та фінансово-правову природу. Гроші як об'єкт фінансово-правового регулювання можуть бути визначені як особливі знаки, чиє найменування закріплене в нормативно-правових актах, відповідно до яких таким знакам надається платіжна сила, виражена в кількості грошових одиниць, а також визначається порядок емісії та обігу з тим, щоб вони служили законним платіжним засобом на всій території держави.

Класифікація грошей може бути проведена за різними підставами. Залежно від матеріального вираження гроші поділяють на: 1) готівкові – грошові знаки, що існують у реальному світі, виражені в матеріальній формі банкнот або металевої монети; 2) безготівкові, які є записами на рахунках у фінансових установах, з чого випливає, що зовні вони матеріально не виражені.

Залежно від органу влади, що здійснює емісію, виділяють: 1) казначейські грошові знаки, які випускаються казначейством; 2) грошові знаки, що випускаються емісійним банком.

Залежно від національної належності гроші поділяються на: 1) національну валюту – грошові знаки держави, випуск яких визнаний законним платіжним засобом на всій її території; 2) іноземну валюту – гроші, що випускаються іноземною державою.

Залежно від конвертованості, тобто здатності валюти обмінюватися на іноземну валюту виділяють: 1) неконвертовану, під якою розуміється валюта, що не підлягає обміну; 2) частково (обмежено) конвертовану, котра існує у країнах, де встановлена система валютних обмежень (наприклад, заборонено ввезення і вивезення валюти за межі країни, обмежена можливість володіння, користування і розпорядження коштами в іноземній валюті тощо). До частково конвертованої валюти належить і українська гривня; 3) вільно конвертовану, обмін якої на інші валюти відбувається без обмежень. Така валюта вільно обертається на світовому валютному ринку.

Під грошовими сурогатами необхідно розуміти замінник грошей, що використовується як засіб платежу. Грошовий сурогат – це будь-які документи у вигляді грошових знаків, що відрізняються від грошової одиниці України, випущені в обіг не Національним банком України. Поява грошових сурогатів зазвичай не є результатом вільної конкуренції. Якщо гроші не виконують хоча б одну з цих функцій, то швидше за все це грошовий сурогат. Головною особливістю грошових сурогатів є їхня обмежена ліквідність, що означає, що не будь-який платіж може бути здійснений із їх допомогою. Вони можуть використовуватися виключно для розрахунків між приватними особами, якщо між ними існує така домовленість.

Ключові слова: грошовий обіг, грошова система, грошові фонди, іноземна валюта, національна валюта, готівкові розрахунки, безготівкові розрахунки, емісія, грошові правовідносини.

FINANCIAL AND LEGAL NATURE OF MONEY

Radchenko Oleh Mykolaiovych,
Candidate of Juridical Sciences,
Head of Staff of the Court
(Kyiv Court of Appeal,
Kyiv, Ukraine)

The author considers studies the evolution of money, considers their economic and financial-legal nature. Money as an object of financial and legal regulation can be defined as special signs the name of which is enshrined in regulations according to which such signs are given payment force expressed in monetary units and the order of issue and circulation is determined so that that they serve as legal tender throughout the territory of the state.

The classification of money can be done on various grounds. Depending on the financial expression, money is divided into: 1) cash – banknotes which are available in the real world and expressed in the material form of banknotes or metal coins; 2) non-cash money, which are accounting entries in financial institutions; it means that they do not have external financial manifestation.

Depending on the issuing authority, there are: 1) treasury monetary notes, i. e. money issued by the treasury; 2) monetary notes issued by the central bank.

Depending on the national affiliation, money is divided into: 1) national currency – banknotes of the state the issue of which is recognized as legal tender throughout its territory; 2) foreign currency – money issued by a foreign state.

Depending on the convertibility, i. e. the ability of the currency to be exchanged for foreign currency; there are: 1) non-convertible currency, which means the currency that is not subject to exchange; 2) partially (limited) convertible currency – it exists in countries which have a system of currency restrictions (for example, prohibition on the import and export of currency outside the country, limited ability to own, use and manage funds in foreign currency, etc.). The Ukrainian hryvnia also belongs to the partially convertible currency; 3) freely convertible currency, which is exchanged for other currencies without any restrictions. Such currency freely circulates in the world currency market.

Quasi-money should be understood as a substitute for money used as a means of payment. Quasi-money is any documents in the form of banknotes other than the Ukrainian currency of Ukraine, which are not issued by the National Bank of Ukraine. The emergence of quasi-money is not usually the result of free competition. If money does not perform at least one of these functions, it is most likely to be quasi-money. The key feature of quasi-money is its limited liquidity, which means that not every payment can be made with their help. It can be used only for settlements between individuals, and only if there is such an agreement between them.

Key words: money circulation, monetary system, monetary funds, foreign currency, national currency, cash settlements, non-cash settlements, issue, monetary legal relations.

Вступ. Починаючи розгляд проблем фінансово-правового регулювання грошей в Україні, відзначимо, що їхнє дослідження в науці фінансового права довго недооцінювалося, оскільки гроші сприймалися науковцями-правознавцями як категорія, запозичена з економічної науки, видавалися чимось самим собою зрозумілим, вже вивченим, даним у готовому вигляді.

Постановка завдання. Дослідити гроші як об'єкт фінансово-правового регулювання.

Результати. Правові питання регулювання грошового обігу аналізувалися у працях Л.К. Воронової, Є.О. Алісова, О.П. Орлюк, О.А. Костюченко, Д.О. Гетьманцева,

І.Б. Заверухи, В.К. Шкарупи, М.П. Кучерявенка, О.О. Качана, В.В. Козюка, Н.І. Костіна, Т.А. Латковської, А.О. Монаєнка, М.І. Савлука, А.О. Селіванова та ін.

Важливу роль у недооцінці ролі грошей у функціонуванні господарського механізму зіграла й ідеологія радянської держави. Так, на думку Й.В. Сталіна, гроші були тим інструментом буржуазної економіки, який взяла у свої руки Радянська влада і пристосувала до інтересів соціалізму [9, с. 462]. Озброївшись таким підходом, наука фінансового права скинула інститут грошового обігу на останні сторінки підручників із фінансового права, виправдовуючи тим самим ідеологічні постулати вождів радянської держави. На жаль, необхідно визнати, що і на сучасному етапі розвитку науки фінансового права зберігається недооцінка грошей і грошового обігу.

Досі існує уявлення про те, що фінансове право займається виключно суспільними відносинами, які виникають із приводу й у зв'язку із грошима, але не вивчає «фізичний субстрат», тобто самі гроші. Тим часом, як показує практика, жодне більш-менш серйозне дослідження правового регулювання грошового обігу не обходиться без розгляду поняття і сутності грошей. Важливо відзначити, що фінансово-правова наука не просто досліджує гроші, спираючись на запозичені нею положення економічної науки, вона має свій власний оригінальний підхід до їх вивчення. Відрізняється це розуміння також і від поглядів інших галузей правової науки.

Переходячи до розгляду питання по суті, відзначимо, що в науці фінансового права склалася традиція, за якою поняття грошей розглядається у двох аспектах: економічному та правовому. Цей підхід видається абсолютно виправданим, оскільки дозволяє найбільш повно охопити такий багатогранний феномен, як гроші. Як було справедливо вказано Ю.А. Ровинським, наука фінансового права не може у своєму дослідженні відволіктися від економічного змісту регульованих фінансовим правом суспільних відносин, але наука фінансового права не повинна перетворюватися в економіко-правову і розчиняти тим самим право в економіці [8, с. 105]. У зв'язку з цим нами поставлено завдання при розгляді природи і суті грошей змістити акцент з економічного на власне правовий аспект.

Економічне розуміння грошей зазвичай розкривається через розгляд функцій, які виконують гроші у процесі товарного обігу. Можна виділити такі п'ять функцій, як:

1) функція засобу обігу – в цій ролі гроші використовуються для обслуговування процесу товарного обміну, тобто виступають як посередник у процесі обігу товарів (товар – гроші – товар). Таким чином, вони усувають просторові та тимчасові обмеження натурального обміну (дозволяють купувати і продавати товар у потрібній кількості у зручний час у віддалених один від одного місцевостях);

2) функція міри вартості – гроші використовуються для вимірювання вартості різних товарів. У свою чергу, вартістю, вираженою у грошах, є ціна. Встановлюючи ціни, люди встановлюють співвідношення вартостей різних товарів;

3) функція засобу накопичення – ця функція дозволяє зберігати частину доходів з метою їх використання в майбутньому. Володіючи високою ліквідністю, гроші у будь-який момент можуть бути використані як платіжний засіб (на відміну від інших засобів накопичення (коштовностей, нерухомості, цінних паперів тощо, які лише після продажу за гроші стають засобами обігу);

4) функція засобу платежу – в цій функції гроші використовуються не для придбання товарів, а для здійснення платежів, що не припускають отримання зустрічного надання, наприклад, для сплати податків;

5) функція світових грошей, яка виконується грошима в обігу між державами.

Таким чином, під грошима в економічному сенсі слід розуміти певний товар, що є універсальним вимірником вартості інших товарів і виконує функції засобу обігу, накопичення та платежу.

Тут необхідно зазначити, що гроші не є застиглою категорією – вони еволюціонували з розвитком суспільства, рівня його продуктивних сил і прискоренням процесу товарообміну. Їхня еволюція полягає в постійній і послідовній зміні видів і форм. З розвитком рівня суспільного виробництва гроші, які більш не відповідали потребам часу, поступово зникали з обігу і замінювалися більш доскональними.

Історично першим видом грошей стали речові або товарні. Цей вид характерний для ранніх етапів розвитку суспільного виробництва. Такими грошима, як впливає з їхньої назви, служили реальні товари. Можна виділити три основні форми товарних грошей:

1) анімалістичні товарні гроші (від лат. animal – тварина) – худоба, хутро, черепашки і т. д.;

2) гілоістичні (від лат. hyle – речовина) – камені, метали, сіль тощо;

3) вегетабілістичні (від лат. vegetabilis – рослинні) – зерно, рослини та плоди дерев.

Такі гроші, по суті, не створювалися людиною. У процесі товарообмінних операцій люди визначали найбільш цінні та корисні для того чи іншого регіону товари, які і служили грошима.

Далі, з розвитком продуктивних сил, приблизно у VII–IV ст. до н. е. з'являється такий вид грошей, як металеві. Вони так само, як і товарні, належать до повноцінних грошей, оскільки їхня вартість визначалася вартістю матеріалу, який використовувався для їхнього виробництва. Внутрішня вартість металевих грошей визначалася вартістю валютного металу, котрим зазвичай були золото, срібло або мідь. Більшою мірою платіжна сила таких грошей також забезпечувалася цінністю валютного металу.

Спочатку металеві гроші оберталися у формі злитків, однак така форма виявилася не дуже зручною. Так, у ході товарообмінних операцій виникали проблеми з визначенням кількості та якості, тобто чистоти металу у зливку. Крім того, злитки часто доводилося ділити на дробові частини, внаслідок чого губився дорогоцінний метал. Все це призвело до того, що держава закріпила єдину форму злиwkів – монету. Спочатку монети мали звичну круглу форму – вони мали вигляд розплющених плашок, на яких проставляється княжа печатка, що служила гарантом повноцінності цих грошей. Із розвитком виробничих технологій монетам стали надавати більш округлу форму.

Тим часом металеві гроші, незважаючи на всі їхні переваги, мали і низку недоліків. Так, металеві монети, перебуваючи в постійному обігу, схильні до такого негативного процесу, як стирання, що вело до втрати їхньої первісної вартості. Виходило, що потерті монети настільки ж справно виконували функцію засобу обігу, як і нові, і їхня номінальна вартість була однаковою. Тому державі доводилося вилучати з обігу зношені монети та карбувати нові. Крім того, саме карбування металевих монет було справою досить витратною. Держава часом свідомо йшла на псування монет, що виражалося у зниженні відсотка дорогоцінного металу, який містився в них, а також у заміні дорогих грошей дешевшими, наприклад, золотих монет – срібними, а срібних – мідними. Така діяльність приносила непоганий дохід у державну казну. Особливо цю практику вели французькі королі – Філіп IV за таку діяльність був прозваний «фальшивомонетником».

Прагнучи знизити витрати грошового виробництва, держава вводить в обіг паперові гроші. На відміну від металевих, вони не мали внутрішньої вартості та надіялися примусовим курсом.

Першим видом паперових грошей стали казначейські білети. Вони випускалися державою в особі Міністерства фінансів або казначейства і не підлягали обміну на золото. Внаслідок того, що такі грошові знаки були нічим не забезпечені, їхня

платіжна сила, тобто обов'язковість їх прийому як засобу платежу, забезпечувалася виключно державним владним велінням. Ще одним наслідком незабезпеченості казначейських білетів стала їхня безконтрольна емісія. Постійні війни вимагали від держав дедалі більших і більших витрат, тому вони вмикали друкарський верстат щоразу, коли в цьому була необхідність, не замислюючись про наслідки такої грошової емісії. Внаслідок цього гроші дедалі сильніше знецінювалися, довіра до них падала, а інфляція зростала.

Недосконалість таких грошей призвела до появи банкнот. Спочатку банкноти були векселями, що містили зобов'язання банку виплатити пред'явнику зазначену в ньому суму золотом. Такі банкноти випускалися комерційними банками та забезпечувалися їхніми золотими запасами, у зв'язку з чим вони мали більшу цінність і надійність, ніж векселі, видані іншими приватними особами. Такі банкноти ще не були грошима в повному сенсі цього слова – вони поки не визнавалися законним платіжним засобом і застосовувалися лише у сфері приватних розрахунків. Поступово банкноти стали використовуватися як засіб готівкового платежу, отримавши властивість загального обігу. Згодом держава визнала їх законним платіжним засобом, а виняткове право на емісію банкнот було закріплене за державним емісійним банком.

Залежно від забезпечення банкнот можна виділити:

1) банкноти з повним покриттям, що підлягали обміну на золото в необмеженій кількості, обмінний курс відповідав ринковим цінам;

2) банкноти з частковим покриттям – золотий запас забезпечував лише частину випущених банкнот, а їх розмінний курс був нижчим за номінал банкнот. Суть часткового забезпечення полягала в тому, що банкноти, не будучи забезпеченими всім золотим запасом, все ж підлягали обміну на золото за встановленим курсом. Проблеми могли виникнути тільки в разі, якби до обміну було б пред'явлено більшу кількість банкнот, ніж перебувало під забезпеченням, чого в реальності статися просто не могло;

3) банкноти без покриття – це нічим не забезпечені грошові знаки, обмін яких на золото не проводиться.

У процесі своєї еволюції банкноти поступово втрачали золоте забезпечення, тож країни-учасниці Міжнародного Валютного Фонду у 1976–1978 рр. на Ямайській конференції домовилися відмовитися від золотого забезпечення національних валют. Таким чином, сучасні грошові знаки більше не розмінні на золото. Ще однією особливістю сучасного етапу розвитку грошових форм став перехід грошових знаків із готівкової в переважно безготівкову форму. Безготівкові гроші – це записи, які відображають баланс рахунку, відкритого у фінансових установах. Виконуючи функції засобу обігу і засобу платежу, гроші можуть переходити з готівкової форми в безготівкову, і навпаки. Тут необхідно відзначити, що безготівкові гроші, не існуючи в реальному світі, є юридичною фікцією.

Отже, охарактеризувавши гроші з економічного погляду, а також простеживши еволюцію грошових форм, перейдемо до визначення правової природи грошей. Виступаючи як юридична категорія, гроші стають об'єктом правового регулювання різних галузей, насамперед фінансового та цивільного права. Тим часом підходи до розуміння грошей у цих галузях відрізняються один від одного.

Так, довго у правовій науці переважав цивілістичний підхід, який багато в чому був сприйнятий і наукою фінансового права. На наш погляд, це було пов'язано з існуючою за радянських часів недооцінкою як галузі фінансового права, так і самої категорії грошей як фінансово-правової категорії. Наука фінансового права не звертала уваги на праці своїх дореволюційних представників, і лише останнім часом у зв'язку зі зміною державного ладу ситуація почала виправлятися.

Відповідно до ст. 177 Цивільного кодексу України об'єктами цивільних прав є речі, у т. ч. гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Таким чином, можна зробити висновок, що для теорії цивільного права гроші – це насамперед річ, тобто предмет матеріального світу. Головне призначення речі полягає в задоволенні потреб суб'єктів цивільного права. Відповідно до цивільно-правової концепції гроші належать до:

1) рухомих речей. Відповідно до ч. 2 ст. 181 Цивільного кодексу України рухомими речами є речі, які можна вільно переміщувати у просторі. Отже, речі, що не належать до нерухомості, включаючи гроші та цінні папери, визнаються рухомим майном. Рестрація прав власності на рухомі речі не потрібна, крім випадків, зазначених у законі;

2) споживаних речей. Споживання грошей багато в чому умовне і не означає їх негайного знищення у процесі такого споживання. Воно полягає в перетворенні грошей в іншу річ, що зумовлено виконуваною грошима функцією засобу обігу;

3) родових речей, тобто вони характеризуються ознаками, загальними для всіх речей свого роду. Як відзначав Л.А. Лунц, будучи родовими речами, гроші визначаються в цивільному обігу не за своїми фізичними властивостями, а виключно за кількісним відношенням до певної абстрактної одиниці; цю властивість гроші поділяють з іноземною валютою і з деякими видами цінних паперів [5, с. 103];

4) будучи родовими, споживаними речами, гроші мають властивість замінності. Так, наприклад, якщо грошове зобов'язання слід виконати в іноземній валюті, то його можна виконати в національній валюті України;

5) ділених речей – гроші можуть бути поділені без майнової шкоди та зберігають свою платіжну силу. Абсолютно зрозуміло, що при розподілі готівки поділяється не саме фізичний носій (хоча раніше, в період існування товарних грошей, існувала і така практика), а їхнє числове значення.

Таким чином, із погляду цивільного права гроші є рухомі, споживані, родові, замінні, ділені речі. Звісно, таке розуміння грошей ґрунтується насамперед на їхній функції засобу обігу. Володіючи «абсолютною корисністю», гроші виступають як універсальне знаряддя обігу, що проявляється у їхній здатності обмінюватися на будь-які інші товари. Отже, цивільне право виходить із товарної природи грошей.

Однак таке розуміння грошей не може задовольнити науку фінансового права. У зв'язку з цим необхідно процитувати В.А. Лебедева, котрий вказував на те, що назвати гроші товаром можна лише тоді, коли вони металеві, тобто не гроші самі по собі товар, а той метал, із якого вони зроблені [4, с. 408].

Водночас речова концепція грошей більше не влаштує і науку цивільного права, оскільки, виходячи з буквального тлумачення ст. 192 Цивільного кодексу України, відповідно до якої законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України – гривня, грошима можуть бути визнані лише готівкові грошові знаки. Безготівкові гроші не мають матеріального вираження ззовні, тобто не закріплені на паперовому або металевому носії, а отже, не можуть бути визнані грошима. Дійсно, за часів створення вчення про гроші вони існували виключно у готівковій формі, тобто найбільш логічно було віднести їх до речей. Поява безготівкових грошей призвела до переоцінки розуміння грошей, визнання їх більш складної природи порівняно з існуючими раніше уявленнями. Тут необхідно сказати, що сучасні цивілісти або зовсім не розглядають безготівкові гроші, або визнають їх майновими правами.

Таким чином, з усього вищесказаного випливає висновок про те, що наука цивільного права нині не може виробити єдину несуперечливу концепцію грошей. Подібне

зауваження слід віднести до всієї правової науки загалом, бо, як вказував Л.А. Лунц, цивільний обіг створює знаряддя обігу, а держава – законний платіжний засіб [5, с. 105]. У зв'язку з цим поняття грошей у цивільному і фінансовому праві не можуть повністю збігатися. Ми ж наполягаємо на пріоритеті фінансово-правової складової частини грошей, говорячи про те, що гроші незалежно від форм існування насамперед виступають як фінансово-правова категорія і беруть участь у цивільному обороті, проте їхній фінансово-правовий режим є визначальним.

Нам видається, що багато дослідників зачіпали у своїх працях цю проблему, однак не враховували вищезазначеної обставини, намагаючись розробити універсальне визначення грошей, і, як наслідок, зазнавали невдачі. Надалі ми спробуємо дати характеристику грошей із фінансово-правового погляду.

Характеризуючи гроші як категорію фінансового права, необхідно виходити з їх державно-правової природи. Вказівку на це ми знаходимо ще в Аристотеля. Так, зокрема, він вказував на те, що «за загальною домовленістю з'явилася монета; тому й ім'я їй «номісма», що вона існує не за природою, а за вказівкою влади, і змінити її або вивести з обігу влада може».

Ідея Аристотеля стала основою для зародження державно-правової теорії грошей. Вона була сприйнята і розвинена багатьма вченими. Так, ще В.А. Лебедев у кінці 80-х рр. ХІХ ст. відзначав, що головна функція грошей полягає не в їх товарному значенні, а в санкції, що дається їм законом. Тож найкращі іноземні гроші не можуть бути законним і обов'язковим платіжним засобом, якщо вони не визнані законом певної держави. З іншого боку, закон може уповноважити до обігу гроші навіть і гіршої якості [4, с. 423].

Однак найбільш цілісне вчення про державно-правову природу грошей було створено на початку ХХ ст. німецьким вченим Г.Ф. Кнапом. Як він відзначав, нині платіжний механізм всюди регулюється нормами адміністративного права, які і є матеріалом для дослідження. Цілком очевидно, що те, що Кнапом було прийнято як адміністративні норми, насправді є нормами фінансового права. Гроші є хартальним платіжним засобом (від Charta – знак), який отримує платіжну силу на підставі владної вказівки держави та визначається правовим порядком. Таким чином, держава оголошує певні предмети платіжним засобом і встановлює їх платіжну силу.

Вчення про державно-правову природу грошей було сприйнято і багатьма сучасними вченими, представниками науки фінансового права. Гроші є юридичною категорією, і без участі держави вони не можуть перебувати в обігу. О.Р. Денисов вказує, що сучасні гроші – це продукт права, оскільки вони мають свою здатність служити загальним еквівалентом у законодавчих актах держави та її органів влади [3, с. 184].

О.П. Орлюк визначає грошовий обіг як рух грошових коштів у процесі обслуговування економіки та соціальної сфери життя суспільства. Грошовий обіг є частиною грошового обороту (тобто сукупності всіх грошових платежів у державі) та пов'язаний із обслуговуванням підприємств і організацій, фінансово-кредитних інститутів і населення, де гроші виконують функцію засобу обігу й засобу платежу, тобто відбувається рух готівки. Резюмуючи свої дослідження стосовно фінансово-правового аспекту поняття грошового обігу, науковець зазначає, що у фаховій літературі грошовий обіг розглядають як сукупність платежів, сукупність рухів грошової форми вартості у вигляді готівки та безготівкових розрахунків у процесі відтворення (виробництва, розподілу, обміну і споживання); як обіг законних платіжних засобів (банкнот, розмінної монети), що обслуговують потреби економіки; як постійний рух коштів, який охоплює сферу випуску (емісії) грошей НБУ та передачі їх у каси банків, а також подальше переміщення грошей у каси підприємств, установ, організацій, розрахунки

з населенням, здійснення ним платежів і внесків зі зворотним рухом до Національного банку України [7, с. 650–651].

Ю.А. Михальський зазначає, що грошовий обіг одночасно виступає і як необхідна умова функціонування сучасного суспільства, і як невід'ємна складова частина публічної фінансової діяльності. Враховуючи це, держава намагається врегулювати його як у межах своєї фінансової діяльності, так і загалом у всіх сферах суспільних відносин [6, с. 8].

Є.О. Алісов зазначає, що грошовий обіг як об'єкт фінансово-правового регулювання є безперервним рухом грошей при виконанні ними своїх функцій у готівковій і безготівковій формах, який обслуговує реалізацію товарів, а також нетоварні платежі та розрахунки в господарстві. Забезпечення безперервності руху грошей, його автоматизму є однією з головних цілей фінансової діяльності держави й одним із засобів її здійснення, оскільки будь-яка держава є постійно діючим механізмом, а оскільки потреби держави в коштах для виконання властивих їй функцій і вирішення завдань безперервні, то це спричиняє об'єктивну необхідність безперебійного наповнення й витрат відповідних централізованих і децентралізованих фондів. Забезпечуючи свої власні потреби, держава у процесі здійснення фінансової діяльності сприяє безперервності грошового обігу і як особливому економічному процесу, і як сфері суспільного відтворення, забезпечуючи кругообіг вартості в економіці [1, с. 223–224].

Дійсно, з моменту випуску і до моменту вилучення з обігу гроші виступають об'єктом правового регулювання з боку держави, котра в особі законодавчих органів встановлює найменування і форми грошових знаків, що перебувають в обігу, визначає порядок розрахунків, встановлює правила зберігання, обміну та вилучення грошових знаків з обороту, а також регулює інші питання, пов'язані з обігом грошей. Функціонування держави як особливого механізму залежить від правильної побудови грошової системи, чого неможливо домогтися без введення єдиних, загальнообов'язкових правил її організації. Дотримання таких правил гарантується державним апаратом примусу, і їх порушення тягне за собою відповідальність. З усього вищесказаного випливає, що гроші є об'єктом правового регулювання з боку держави.

Лише за собою держава визнає право на здійснення емісії грошових знаків, а також встановлення основ грошової системи. Таке виняткове право за своєю суттю представляє регалію.

Юридична конструкція регалій часто використовувалася представниками дореволюційної школи фінансового права. Пізніше радянська доктрина фінансово-правової науки надовго відмовилася від неї. Тим часом юридична конструкція регалій видається досить цікавою і корисною для наших цілей.

Сама назва «регалії» походить від латинського *regalis* – «царський». Поняття регалій із часом зазнавало значних змін. Сягаючи своїм корінням римського права, регалія перейшла в німецьке право. У середні віки під регалією розумілося верховне право держави (право держави здійснювати суд, справляти податки тощо), що впливало із самого поняття держави, її верховної влади над усіма громадянами і всією територією країни. Пізніше регалії були чітко осмислені та поділені на два види. Перший із них – *regalia majora* – включав у себе вищезазначені верховні права держави. Другий – *regalia minora* – включав корисні фіскальні права, тобто права, що приносять дохід (*jura itilia fisci*).

У свою чергу, у дореволюційній науці фінансового права також склався певний погляд на поняття регалій. Так, Е.М. Берендтс визначав їх як «виняткове право держави на експлуатацію будь-якого підприємства промислового характеру з виключенням будь-якої приватної конкуренції, але не з метою одержання фіскальної вигоди,

а з метою організації підприємства найбільш доцільним способом, що відповідало б публічним інтересам [2, с. 226].

І.І. Янжул вказував на те, що регаліями прийнято тепер називати такі казенні промисли, в яких держава має якусь перевагу перед підданими, або, іншими словами, такі промислові джерела доходу, якими держава користується переважно або виключно для себе, абсолютно не допускаючи приватної конкуренції або ж значно обмежуючи останню [10, с. 136].

За своєю суттю регалія була чимось середнім між приватноправовими та публічно-правовими джерелами державних доходів. З одного боку, держава виступала як суб'єкт приватного права, з іншого – значною мірою обмежувала приватну конкуренцію. У зв'язку з цим регалії поділялися на:

1) регалії, за яких держава виступає нарівні з іншими суб'єктами цивільного обігу, не користуючись жодними перевагами суб'єкта публічного права. До цих регалій належали дорожня, порохова, порцелянова та ін.;

2) юридичні регалії, за яких держава або обмежувала, або повністю виключала приватну конкуренцію. Робилося це виключно в інтересах суспільства, щоб найкращим чином організувати промисли, які не могли бути у приватній власності. До цих регалій належали монетна, грошова, поштова, телеграфна та ін.;

3) фіскальні регалії – їхнє введення було зумовлено виключно фіскальними цілями. По суті, такі регалії можуть здійснюватися як регалії першого виду, тобто без обмеження конкуренції, і їх введення не повинне залежати від публічного інтересу. До цих регалій належали гірська, соляна, тютюнова та ін. Такий вид регалій також називається фіскальною або казенною монополією.

Як ми бачимо, для цілей цього дослідження найбільший інтерес становить другий вид – юридичні регалії. Їхнє введення зумовлено суспільним, економічним, політичним і будь-яким іншим інтересом, відмінним від фіскального. Таким чином, юридична регалія не припускала вилучення доходу і спрямована була на сприяння народному добробуту.

У категорії юридичних грошових регалій найчастіше виділяли монетну регалію, рідше – регалію на випуск паперових грошей.

Так, під монетною регалією розумілося виняткове право держави карбувати монети і пускати їх в обіг. Монетна регалія була підставою для здійснення державою законодавчого регулювання випуску в обіг монет, визначення їх найменування, матеріалу, з якого виготовляються такі монети, проби, ваги, розміру, графічного зображення тощо. Названий вид регалій дозволяв державі отримувати у скарбницю певний дохід. До дохідних джерел монетної регалії належали:

1) власне монетний дохід, що отримується за допомогою встановлення мита, яке справлялося за перетворення металу в монету. Сума такого мита зазвичай не перевищувала суми витрат, зроблених у зв'язку з карбуванням монет;

2) дохід від карбування розмінної (білонної) монети;

3) дохід, що отримується шляхом встановлення переважного права купівлі дорогіших металів, використовуваних для карбування монет, за певною державою ціною, яка була нижчою за ринкову (*jus praeventio*). Різниця між встановленою та ринковою цінами становила дохід держави;

4) плата за пробірування і таврування золотих і срібних речей;

5) дохід від псування монети. Карбування неповновагової монети або випуск знецінених грошей було найбільш поширеним способом отримання доходів із монетної регалії. Безперечно, такий спосіб отримання доходу не можна віднести до легальних – псування монет було досить негативною практикою, яка свідчила про розлад грошової системи країни, однак такий спосіб отримання доходів існував.

Слід сказати, що отримання доходу при карбуванні золотих і срібних монет не було основною метою. Вважалося, що карбування монети є послугою, яка надається державою суспільству, що полягає в тому, що держава полегшує приватним особам ведення господарства шляхом належної організації монетного обігу, але за яку держава не стягує певної плати.

Тут необхідно зазначити, що нині монетна регалія вже не відіграє тієї ролі, як у період існування системи золотого монометалізму. Зараз монети більше не карбуються з дорогоцінних металів, а та незначна їх частина, яка все ж продовжує виготовлятися із благородних металів, зазвичай не використовується в обігу і призначена для колекціонування.

Е.М. Берендтс, крім монетної регалії, відносив до державних регалій також виключне право держави випускати паперові гроші, кредитні білети. Він підкреслював, що випуск в обіг паперових грошей джерелом доходу не служить і служити не зможе [2, с. 255].

Таким чином, ґрунтуючись на аналізі сформованого в дореволюційній науці фінансового права вчення про регалії, ми доходимо висновку про необхідність виділення державної грошової регалії.

Джерело свого існування грошова регалія, безсумнівно, знаходить у державному суверенітеті, який полягає у верховенстві державної влади, в її єдності та незалежності. Верховенство державної влади на всій території країни насамперед проявляється у можливості такої влади здійснювати правове регулювання суспільних відносин на всій території держави. Отже, звідси випливає і верховне право держави здійснювати правове регулювання грошового обігу в країні. Наявність добре налагодженої, справно функціонуючої грошової системи є запорукою збереження державою свого суверенітету.

В історії нерідко трапляється, коли країни, котрі володіли слабкою валютою, впадали в залежність від свого більш сильного в цьому відношенні сусіда. Багатьом державам, які не зуміли належним чином налагодити грошовий обіг, доводилося (і доводиться) користуватися у внутрішньому обігу іноземною валютою, більш твердою і сильною порівняно з національною. Таким чином, такі держави перестають бути «господарями своїх грошей», а це неминуче веде до підриву суверенітету і довіри до державної влади.

Отже, для збереження і підтримання свого суверенітету держава бере на себе функцію правового регулювання грошового обігу. Таке право держава визнає виключно за собою, і жодна приватна особа не може випускати в обіг інші грошові знаки, які визнавалися б законним платіжним засобом на території країни, або ж підробляти грошові знаки, встановлені законом, що гарантується системою державного примусу. Цілком очевидно, що жодна приватна особа не в змозі впоратися із функцією організації грошового обігу у країні.

Таким чином, під державної грошової регалією ми розуміємо засноване на суверенітеті виключне право держави встановлювати найменування та види грошових знаків, що використовуються як законний засіб платежу на її території, а також її виняткове право визначати правила обігу таких грошових знаків, починаючи з моменту випуску їх і закінчуючи моментом вилучення грошових знаків з обігу.

Виступаючи як правова категорія, гроші характеризуються рядом ознак, що виявляють їх юридичну природу.

По-перше, гроші є особливими знаками, вираженими у формі, встановленій законом. Держава за допомогою правового регулювання визначає, які знаки є законним платіжним засобом на її території. Крім того, вона закріплює найменування націо-

нальної грошової одиниці. Такі найменування складаються у процесі тривалого історичного розвитку видів і форм грошей у кожній конкретній державі та є частиною її національної культурної традиції. Саме держава закріплює ці найменування як офіційні.

Також законодавством визначаються види грошових знаків. Класифікація грошей може бути проведена за різними підставами.

Залежно від матеріального вираження гроші поділяють на:

1) готівкові – грошові знаки, що існують у реальному світі, виражені в матеріальній формі банкнот або металеві монети;

2) безготівкові, що становлять записи на рахунках у фінансових установах, з чого випливає, що вони не мають зовні матеріального вираження.

Залежно від органу влади, який здійснює емісію, виділяють:

1) казначейські грошові знаки, які випускаються казначейством;

2) грошові знаки, що випускаються емісійним банком.

Крім того, залежно від національної належності гроші поділяються на:

1) національну валюту – грошові знаки держави, випуск яких визнаний законним платіжним засобом на всій його території;

2) іноземну – гроші, що випускаються іноземною державою.

Залежно від конвертованості, тобто від здатності валюти обмінюватися на іноземну валюту, виділяють:

1) неконвертовану валюту, що не підлягає обміну;

2) частково (обмежено) конвертовану валюту – існує в країнах, у яких встановлена система валютних обмежень (наприклад, заборонене ввезення і вивезення валюти за межі країни, обмежена можливість володіння, користування і розпорядження коштами в іноземній валюті тощо). До частково конвертованої валюти належить і українська гривня;

3) вільно конвертовану валюту, обмін якою на інші валюти відбувається без якихось обмежень. Така валюта вільно обертається на світовому валютному ринку.

По-друге, держава встановлює платіжну силу грошових знаків. Платіжна сила товарних грошей більшою мірою визначалася вартістю дорогоцінного металу, що використовувався для їх виготовлення, тобто це була їхня внутрішня властивість. Сучасні гроші, втративши свою товарну природу, більш не володіють внутрішньою платіжною силою. Вона, з одного боку, гарантується державою, яка гарантує платоспроможність національної валюти, а з іншого – закріплюється (позначається) нею за допомогою фінансово-правових норм на грошових знаках. Таким чином, оскільки сучасні гроші не мають внутрішньої вартості, обов'язковість їх прийняття як засобу платежу гарантується державною владною вказівкою.

Платіжна сила позначається в кількості національних грошових одиниць, які виконують функцію рахункової одиниці. Таким чином, за допомогою грошової одиниці можна легко і швидко виміряти вартість будь-якого товару або послуги, тобто дізнатися їхню ціну. Щоб кількісно порівняти ціни різних за своєю природою товарів, робіт, послуг, вони повинні бути виражені в однакових грошових одиницях.

Крім того, держава встановлює внутрішню будову грошової одиниці. Це виражається в тому, що законодавець вводить більш дрібну грошову одиницю, певне число якої становить основну грошову одиницю. Наприклад, в Україні за Конституцією грошовою одиницею є гривня, яка складається зі 100 копійок.

Держава також вибирає масштаб розподілу грошової одиниці. У більшості країн існує десяткова система ділення. Так, 1 долар США складається зі 100 центів, 1 євро дорівнює 100 євроцентам. Однак в історії є випадки, коли розподіл відбувався більш

складним шляхом. Наприклад, до 1971 р. 1 англійський фунт стерлінгів складався із 20 шилінгів, 1 шилінг, у свою чергу, дорівнював 12 пенсам, 2 шилінги становили флорин, а монета у 5 шилінгів – крону. Нині 1 фунт стерлінгів дорівнює 100 пенсам. Таким чином, масштаб розподілу грошової одиниці також встановлюється законом.

По-третє, важливою ознакою, що характеризує гроші як правову категорію, є монополне право держави на емісію грошових знаків. Це право прямо впливає з державної грошової регалії.

По-четверте, гроші реалізують свої економічні функції тільки за допомогою юридичних, насамперед фінансово-правових норм. З цього ми робимо висновок, що поза правом сучасні гроші не здатні виконувати вищезазначені економічні функції.

Таким чином, із погляду фінансового права гроші можуть бути визначені як особливі знаки, чиє найменування закріплено в нормативно-правових актах, відповідно до яких таким знакам надається платіжна сила, виражена в кількості грошових одиниць, а також визначається порядок емісії й обігу, щоб вони служили законним платіжним засобом на всій території держави.

Ми розуміємо, що подібне визначення може бути далеким від досконалості та не враховувати багатьох аспектів такої складної категорії, як гроші. Проте всі вищевказані аспекти просто не можуть бути повністю враховані, щоб дати всебічне і несуперечливе визначення грошей. Наше визначення, не претендуючи на універсальність, надалі відіграватиме службову роль у розгляді проблем грошового обігу.

Так, доцільно визначити співвідношення таких понять, як «гроші», «валюта» і «грошові сурогати». За найпоширенішою версією, слово «гроші» походить від назви монгольської монети «диргеми» або «денга» («дзвінки»). Такі монети використовувалися у внутрішньому обігу князівств у період монголо-татарської навали. Це було зумовлено, з одного боку, залежністю князівств від Золотої орди, а з іншого – браком власних дорогоцінних металів для насичення внутрішнього ринку. Пізніше грошима стали називати дрібну розмінну монету, і поступово її назва стала загальною.

Слово валюта походить від італійського *valuta* – «вартість», яке сягає корінням латинського *valeo* – «стою». У Великій Радянській Енциклопедії валюта визначається як:

- 1) грошова одиниця країни та її тип (золота, срібна, паперова);
- 2) грошові знаки іноземних держав, а також кредитні та платіжні документи, які виражені в іноземних грошових одиницях (векселі, чеки тощо) і використовуються в міжнародних розрахунках (іноземна валюта).

У свою чергу, Словник української мови розуміє валюту як грошову одиницю, що використовується для вимірювання величини вартості товару. Поняття «валюта» використовується у трьох значеннях:

- національна валюта – грошова одиниця країни (українська гривня, американський долар та ін.);
- іноземна валюта – це грошові знаки іноземних держав;
- міжнародна (регіональна) валюта – це спеціальні права запозичення (СПЗ) та євро.

Валюта залежно від режиму використання поділяється на конвертовану і неконвертовану, від сфери і цілей використання – на валюту платежу, валюту ціни, валюту операцій, валюту клірингу, валюту векселя.

Як ми бачимо, слово «валюта» має відтінок іноземного елемента у відносинах, що виникають із приводу й у зв'язку із грошима. Дійсно, слово «валюта» у повсякденній мові вживається для позначення іноземних грошей. Ю.А. Михайльський відзначає, що валютою є гроші, включені в міжнародні економічні відносини [6, с. 9]. Наприклад, українська гривня на території України є внутрішньою валютою, національ-

ними грошима, але за її межами вона вже виступає як іноземні валюти для представників тієї держави, на території якої вони обертаються.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що поняття «гроші» та «валюта» є синонімами. Аналогічної позиції дотримується і законодавець. Підтвердження цього висновку ми знаходимо у ст. 1 Закону України «Про валюту і валютні цінності» від 21 червня 2018 р. № 2473-VIII, відповідно до якої іноземна валюта – це:

- грошові знаки грошових одиниць іноземних держав у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави або групи іноземних держав, а також вилучені або такі, що вилучаються з обігу, але підлягають обміну на грошові знаки, які перебувають в обігу;

- кошти на рахунках у банках та інших фінансових установах, виражені у грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях (зокрема у спеціальних правах запозичення), що належать до виплати в іноземній валюті;

- електронні гроші, номіновані у грошових одиницях іноземних держав та (або) банківських металах;

- національна валюта (гривня):

- грошові знаки грошової одиниці України – гривні у вигляді банкнот, монет, у т. ч. обігових, пам'ятних і ювілейних монет, і в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України, а також вилучені або такі, які вилучаються з обігу, але підлягають обміну на грошові знаки, що перебувають в обігу;

- кошти на рахунках у банках та інших фінансових установах, виражені у гривні;

- електронні гроші, номіновані у гривні.

Таким чином, з усього вищесказаного ми можемо зробити висновок, що поняття «гроші» і «валюта» є синонімами.

Під грошовими сурогатами необхідно розуміти замітник грошей, використовуваний як засіб платежу. Грошовий сурогат – це будь-які документи у вигляді грошових знаків, що відрізняються від грошової одиниці України, випущені в обіг не Національним банком України і виготовлені з метою здійснення платежів у господарському обороті, крім валютних цінностей.

Поява грошових сурогатів зазвичай є не результатом вільної конкуренції, а примусовою складовою частиною під страхом покарання. Якщо гроші не виконують хоча б одну з цих функцій, то швидше за все це грошовий сурогат, який примусово нав'язується людям за допомогою впливу держав.

Головною особливістю грошових сурогатів є їхня обмежена ліквідність, що означає, що не будь-який платіж може бути здійснений із їх допомогою. Вони можуть використовуватися виключно для розрахунків між приватними особами, якщо між ними існує така домовленість. Жодна особа не може бути примушена здійснювати платіж грошовими сурогатами або ж, навпаки, прийняти такий платіж. Грошові сурогати не можуть бути прийняті як платіжний засіб при розрахунках із державою або органами місцевого самоврядування, комунальними та державними підприємствами.

Найчастіше до грошових сурогатів відносять векселі та чеки. Відповідно до чинного законодавства України вони є цінними паперами.

У період політичної нестабільності в державі може мати місце обіг так званих «регіональних» грошей. Наприклад, на території колишньої Російської імперії у період із 1918 по 1924 рр. у грошовому обігу перебували грошові знаки, випущені на місцях білими урядами, урядами самопроголошених національних республік, а також окремими банками та кооперативами. Так, наприклад, власні гроші друку-

вали в Україні з 1917 по 1919 рр., На Закавказзі з 1918 р. по 1924 р., на Далекому Сході й у Сибіру – аж до 1921 р.

До грошових сурогатів може бути віднесена й іноземна валюта, але тільки у випадках, коли вона використовується як платіжний засіб із порушенням встановлених правил здійснення розрахунків іноземною валютою.

Загалом можна сказати, що грошові сурогати поширюються в періоди розладу системи грошового обігу. У випадках, коли грошових коштів або не вистачає, або до них втрачено довіру, розрахунки відбуваються з використанням грошових сурогатів. Поширення грошових сурогатів призводить до того, що вони заміщають національну валюту.

Висновки. Гроші як об'єкт фінансово-правового регулювання можуть бути визначені як особливі знаки, чиє найменування закріплено в нормативно-правових актах, відповідно до яких таким знакам надається платіжна сила, виражена в кількості грошових одиниць, а також визначається порядок емісії й обігу з тим, щоб вони служили законним платіжним засобом на всій території держави.

Список використаних джерел:

1. Алісов Є.О. Проблеми правового регулювання грошового обігу в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2006. 445 с.
2. Берендтс Э.Н. Русское финансовое право. Санкт-Петербург : Типо-лит. С.-Петербургской Одиночной тюрьмы, 1914. 320 с.
3. Денисов Е.Р. Основные направления совершенствования финансово-правового регулирования денежной системы РФ. *Проблемы финансового права в условиях рынка в XXI веке* : сборник материалов международной научно-практической конференции / отв. ред. О.Н. Горбунова. Москва : ТК «Велби», Изд-во «Проспект», 2005. 235 с.
4. Лебедев В.А. Бумажные деньги. Речь, читанная на акте Императорского С.-Петербургского университета 8 февраля 1889 г. профессором В.А. Лебедевым. *Финансовое право* : учебник. Москва : Статут, 2000. 520 с.
5. Лунц Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. Москва : Статут, 2004. 285 с.
6. Михальський Ю.А. Фінансово-правове підґрунтя грошового обігу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Вип. 38. Т. 2. С. 7–10.
7. Орлюк О.П. Фінансове право. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 808 с.
8. Ровинский Е.А. Основные вопросы теории советского финансового права. Москва : Госюриздат, 1960. 280 с.
9. Сталин И.В. Вопросы ленинизма. Москва : Госполитиздат, 1945. 620 с.
10. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: учение о государственных доходах. Москва : Статут, 2002. 290 с.